

Sergejus Tichomirovas

Sergejaus Kovaliovo veikla disidentiniame judėjime ir jo ryšiai su Lietuva

Šio darbo tikslas – nustatyti Sergejaus Kovaliovo vaidmenį Rusijos žmogaus teisių judėjime ir jo vietą lietuvių ir rusų disidentų tarpusavio santykiuose. Straipsnyje atskleistos S. Kovaliovo išiliejimo į disidentinį judėjimą aplinkybės, detalios aptarta jo veikla Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinėje grupėje, atskleista, kada, kaip ir kokiomis aplinkybėmis užsimezgė jo ir lietuvių disidentų ryšiai. Nagrinėjamas 1975 m. vykęs S. Kovaliovo teismo procesas Vilniuje bei su juo susiję įvykiai. Straipsnyje mėginama atskleisti S. Kovaliovo, kaip politinio kalinio, disidentinės veiklos ypatumus, aptarta jo veikla SSRS pertvarkos metais.

IVADAS

Mėginti susisteminti visus S. Kovaliovo disidentinės veiklos epizodus ir pateikti išsamų darbą apie jo disidentinę veiklą yra sunkus uždavinys, nes iki šiol S. Kovaliovo veiklos žmogaus teisių judėjime ir jo ryšių su Lietuva niekas sistemingai ir kryptingai, bent jau Lietuvoje, netyrinėjo.

S. Kovaliovas į disidentinį judėjimą įsitraukė labai anksti, būdamas dar jaunu Maskvos universiteto darbuotoju. 1969 m. jis tapo vienu iš Maskvos Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinės grupės (toliau – Iniciatyvinė grupė) įkūrėjų. Po trejų metų ėmėsi re-

daguoti, leisti ir platinti žymiausią disidentinės minties leidinį – „Einamųjų įvykių kroniką“ („Хроника текущих событий“, toliau – „Kronika“). Suėmimas ir ilgi metai, praleisti lageryje ir tremtyje, nepalaužė S. Kovaliovo – prasidėjus pertvarkos procesui, jis grįžo į visuomeninį šalies gyvenimą ir prisijungė prie Andrejaus Sacharovo vadovaujamų demokratų. Išrinktas į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, vėliau ir į Rusijos valstybės Dūmą, S. Kovaliovas tęsė savo veiklą žmogaus teisių gynimo srityje.

Iki šiol S. Kovaliovo veikla buvo apžvelgiama santykių tarp lietuvių ir Rusijos disidentų, arba „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ (toliau – „LKB kronika“) ir „Kronikos“ santykių kontekste. Tačiau niekas nebuvo ėmęsis tirti S. Kovaliovo veiklos disidentiniame judėjime kompleksiskai – nuo pirmųjų jo disidentinės veiklos apraiškų septintojo dešimtmečio antrojoje pusėje iki mūsų dienų. Taigi šiame darbe į S. Kovaliovo veiklą pažvelgta nauju rakursu.

Šio darbo tema yra aktuali keliais aspektais.

Visų pirma, išsami informacija apie S. Kovaliovą ir jo veiklą gali suteikti naujų žinių apie lietuvių ir Rusijos disidentų bendradarbiavimo ypatybes. Daugelis lietuvių disidentų ir politikų teigia, kad S. Kovaliovas yra „geriausias lietuvių tautos draugas“, todėl jo veiklos

analizė gali atskleisti mažai žinomus faktus apie lietuvių ir Rusijos disidentų tarpusavio santykius. S. Kovaliovo pastangomis kai kurie „LKB kronikos“ numeriai pateko į Vakarų. Tuo pat metu jis padėdavo lietuvių disidentams užmegzti ryšius su kitais Maskvos disidentais, todėl jį suėmus informacija iš „LKB kronikos“ ir toliau buvo spausdinama „Kronikoje“.

Antra, S. Kovaliovas yra vienas žymiausių Rusijos disidentų, bendradarbiavusių su Lietuvos disidentais, tačiau istoriografijoje (ir lietuviškojoje, ir rusiškoje) jis minimas fragmentiškai. Norint užpildyti šią spragą šiame darbe pateikta išsamesnė S. Kovaliovo veiklos analizė.

Trečia, S. Kovaliovo teismas 1975 m. vyko Vilniuje. Palaikyti S. Kovaliovo suvažiavo žymūs SSRS disidentai su Nobelio taikos premijos laureatu A. Sacharovu priešakyje. A. Sacharovo vizitas į Lietuvą savaime buvo istorinis įvykis.

Ketvirta, daugelio žmonių sąmonėje Rusijos disidentai siejami su dviem asmenybėmis – A. Sacharovu ir Aleksandru Solženicynu. Kiti Rusijos disidentai plačiai visuo-menei nėra taip gerai žinomi. Šiame darbe, atskleidžiant S. Kovaliovo disidentinę veiklą, parodyta, kad netikslinga Rusijos disidentinį judėjimą sieti tik su A. Sacharovu ir A. Solženicynu, nes šio judėjimo atsiradimui ir plėtrai didelę įtaką turėjo ir kiti disidentai, kurių vardai Vakarams nebuvo taip gerai žinomi, kaip A. Sacharovo ar A. Solženicyno.

Istoriografinė medžiaga tyrinėjama tema yra palyginti skurdi. Lietuviškojoje istoriografijoje apie S. Kovaliovo veiklą rašyta santykinai mažai. Pavieniai jo veiklos epizodai, pavyzdžiui, ryšiai su lietuvių disidentais arba jo teismas Vilniuje, lietuviškojoje istoriografijoje yra nagrinėti išsamiau, tačiau rasti informacijos apie S. Kovaliovo veiklą 1968–1974 m. gana sunku.

S. Kovaliovą savo solidžioje studijoje apie „LKB kroniką“ pamini Vidas Spengla¹. Jis,

remdamasis gausia archyvine medžiaga ir disidentų atsiminimais, pasakoja apie S. Kovaliovo ryšius su „LKB kronikos“ atstovais, jo suėmimo aplinkybes ir nuotaikas Vilniuje S. Kovaliovo teismo dienomis. Pasakodamas apie S. Kovaliovo teismą V. Spengla pabrėžia jo ryšius su „LKB kronika“. Šiame darbe į S. Kovaliovo teismo procesą pažvelgta plačiau – aprašyti visi S. Kovaliovo disidentinės veiklos epizodai, kurie buvo nagrinėjami teisme.

Straipsnis parengtas remiantis pirminiais šaltiniais: S. Kovaliovo baudžiamosios bylos medžiaga, įvykių liudytojų atsiminimais (S. Kovaliovo, Antano Terlecko, Sigito Tamkevičiaus), periodiniais leidiniais („LKB kronika“, „Kronika“).

Vienas svarbiausių šaltinių yra S. Kovaliovo baudžiamoji byla, saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA)². Bylą sudaro trisdešimt tomų. Joje surinkta daug faktų apie S. Kovaliovo veiklą nuo 1968 m. Rinkta tiksliai – siekiant apkaltinti ir nu-teisti S. Kovaliovą. Medžiaga yra vertinga, tačiau operuoti tardytojų surinkta informacija apie S. Kovaliovą ir jo veiklą reikia kritiškai. S. Kovaliovas po suėmimo ilgaiui atsisakė atsakinėti į tardytojų klausimus, todėl labai sunku nuspręsti, kurie bylos epizodai yra faktai, o kurie – tardytojų interpretacijos. Dažniausiai faktai buvo teisingi (tik saugumas juos interpretavo savaip), tačiau nusprendęs nebendradarbiauti su tardytojais S. Kovaliovas nenorėjo jų nei patvirtinti, nei paneigti.

Svarbu, kad S. Kovaliovo baudžiamojoje byloje pateikti beveik visi kreipimaisi ir protesto laiškai, kuriuos jis pasirašė iki 1974 m. gruodžio 27 d., tai yra iki suėmimo. Daugiausia tai Iniciatyvinės grupės kreipimaisi ir laiškai.

Vokietijoje yra išspausdinti S. Kovaliovo atsiminimai vokiečių kalba. Jo atsiminimų fragmentų pasirodė kai kuriuose leidiniuose (dažniausiai interviu pavidalu arba pavienių epizodų vertimais iš vokiečių kalbos). Vie-

nas iš tokių fragmentų yra paskelbtas internete³. Tai labai vertinga medžiaga: čia daug išsamios informacijos apie jo paties ir jo bendražygių veiklą, pateikti atskirų įvykių bei procesų vertinimai, o išsamūs komentarai padeda lengviau suprasti S. Kovaliovo disidentinės veiklos ypatumus.

Nemažai vertingos informacijos apie S. Kovaliovą galima rasti A. Terlecko prisiminiuose apie Maskvos disidentus⁴. A. Terleckas labai smulkiai nupasakojo padėtį S. Kovaliovo teismo dienomis, sistemiškai ir gana išsamiai apžvelgė S. Kovaliovo biografijos faktus po teismo nuosprendžio.

Vienas iš nedaugelio S. Kovaliovo atsiminimų fragmentų yra dokumentas „Sergejaus Kovaliovo anketa“⁵. Joje S. Kovaliovas pateikė atsakymus į Vilniaus universiteto istoriko Egidijaus Jaseliūno klausimus. Dokumente S. Kovaliovas dalijasi prisiminimais apie ryšių su Lietuva užmezgimą, apie savo ryšius su lietuvių pasipriešinimo atstovais, „LKB kronikos“ perdavimo „Kronikai“ aplinkybes (pastarasis punktas anketoje aprašytas ypač išsamiai ir detalai).

2004 m. lapkričio 3 d. Genocido aukų muziejuje vyko vakaras, skirtas S. Kovaliovo teismo procesui Vilniuje prisiminti. Jame dalyvavo Sigitas Tamkevičius, Alfonsas Svarinskas, Jonas Volungevičius ir kiti buvę disidentai. Tų pačių metų lapkričio–gruodžio mėn. laikraštyje „Mokslo Lietuva“ pasirodė Gedimino Zemlicko trijų straipsnių ciklas apie S. Kovaliovą, jo ryšius su Lietuvos disidentais bei S. Kovaliovo teismą Vilniuje. G. Zemlickas pateikė vakare dalyvavusių disidentų prisiminimų apie S. Kovaliovą ištraukas.

Disidentinėje anų metų spaudoje S. Kovaliovo pavardė pasirodydavo labai dažnai. Ypatingo dėmesio jis susilaukė jau būdamas kalėjime. Kadangi S. Kovaliovas aktyviai talkino perduodant „LKB kroniką“ į Vakarus, leidinio skaitytojais buvo nuosekliai ir detalai informuojami apie jo tardymo ir teismo peripetijas. Teismo medžiaga „LKB kroniko-

je“ pateikta labai aiškiai, tiksliai ir susistemintai. Čia yra nemažai informacijos ir apie įvykius šalia teismo rūmų S. Kovaliovo teismo metu. Dalis „LKB kronikoje“ pateiktos medžiagos apie S. Kovaliovą buvo perspausdinta iš „Kronikos“.

„Kronika“, kurios neformaliu redaktoriumi nuo 1974 m. gegužės mėn. buvo S. Kovaliovas, jo veiklą iki suėmimo nušviesdavo labai fragmentiškai (tik bendrų kreipimūsi ir protesto laiškų kontekste). Tačiau S. Kovaliovą suėmus pasirodė daugybė išsamių pranešimų apie jo tardymą ir teismo procesą. Išsiuntus jį kalėti į lagerį Permės srityje, „Kronika“ beveik kiekviename numeryje, skiltyje apie politinius kalinius spausdino informaciją apie S. Kovaliovą, jo kreipimuisi, rengtas protesto ir bado akcijas. Šiuo atžvilgiu „Kronika“ yra labai svarbus šaltinis, suteikiantis žinių iš mažai žinomo S. Kovaliovo gyvenimo ir veiklos laikotarpio jam esant lageryje.

S. KOVALIOVO DISIDENTINĖ VEIKLA IKI SUĖMIMO 1974 M.

Pradinis veiklos etapas: Iniciatyvinė grupė.

Disidentinę veiklą ir disidentų keltus tikslus S. Kovaliovas apibūdino taip: „Mes neužsiėmėme politika, tiksliau pasakius, konkrečia politika. Mes kūrėme idealą, kaip yra pasakęs A. Sacharovas. Kitais žodžiais tariant, mes bandėme sukurti tokias sąlygas, kad kada nors (galbūt ir negreitai) politika nenaudotų teisės kaip instrumento, o priešingai, būtų priversta paklusti teisei – būtų griežtai teisės apribota.“⁶

Į disidentinę veiklą S. Kovaliovas įsitraukė 1968 m., tačiau šia sritimi pradėjo domėtis kur kas anksčiau. Būdamas Maskvos universiteto mokslininku jis pažinojo daugelį Maskvos intelektualų, todėl neliko nuošalyje tuo metu, kai visuomenėje (tiksliau pasakius, labiausiai išsilavinusioje jos dalyje) vyko

diskusijos visuomeniniais, politiniais ir moraliniais klausimais.

1968 m. sausio mėn. S. Kovaliovas pasirašė laišką dėl paramos J. Danieliui ir Andrejui Siniavskiui, o vėliau ir dėl paramos matematikui Aleksandrui Volpinui⁷. Anot S. Kovaliovo, tų metų spalio 9-oji buvo lemiamą jo gyvenime⁸. Tą dieną jis dalyvavo demonstrantų, kurie 1968 m. rugpjūčio 25 d. protestavo prieš sovietų karinę invaziją į Čekoslovakiją, teisme. Čia S. Kovaliovas susipažino su gen. Petro Grigorenka. Tą pačią dieną jis susipažino ir su daugeliu kitų disidentų, su kuriais vėliau aktyviai bendradarbiavo – Tatjana Velikanova, Anatolijumi Jakobsonu, Piotru Jakiru ir daugeliu kitų⁹. Tai buvo pirmieji žingsniai įsitraukiant į žmogaus teisių judėjimą.

1969 m. pirmojoje pusėje S. Kovaliovas jau aktyviai dalyvavo disidentiniame judėjime. Tų pačių metų gegužės 7 d. Taškente (ten vyko Krymo totorių teismas) buvo suimtas P. Grigorenka. Po kelių dienų S. Kovaliovas pasirašė kreipimąsi į SSRS piliečius dėl gen. P. Grigorenkos suėmimo. Jis buvo vienas aktyviausių pirmosios SSRS žmogaus teisių gynimo organizacijos – Iniciatyvinės grupės lyderių.

Galimybės įkurti Sovietų Sąjungoje organizaciją, kuri deklaruotų savo tikslu kovą dėl žmogaus teisių, buvo aktyviai svarstomos nuo 1968 m., tačiau vieningos nuomonės žmogaus teisių gynėjai šiuo klausimu neturėjo. Iki 1969 m. gegužės mėn. kreipimuisi ir protesto laiškus jie pasirašinėjo savo vardu, jokių juos jungusių organizacijų nebuvo.

1972 m. rugsėjo 12 d. buvo suimtas Viktoras Krasinas, vienas iš Iniciatyvinės grupės kūrimo iniciatorių; vėliau jis pradėjo bendradarbiauti su saugumu.

Anot V. Krasino liudijimų saugumui, sprendimas kurti Iniciatyvinę grupę buvo priimtas vieno žmogaus – jo paties – iniciatyva¹⁰. Antisovietinių disidentų aplinkoje vadovų ar lyderių terminas nebuvo vartojamas,

organizacija buvo valdoma kolegialiai, tačiau kai kurie jos nariai rodė daugiau iniciatyvos¹¹. Neabejotina, kad V. Krasinas buvo vienas iš neformalių Iniciatyvinės grupės lyderių. Mintis pasirašyti Jungtinių Tautų Organizacijos (toliau – JTO) Žmogaus teisių komisijai skirtą laišką vieningos organizacijos (Iniciatyvinės grupės) vardu kilo V. Krasinui, nes tai turėjo suteikti laiškui rimtumo ir solidumo¹². Jis su P. Jakiru sprendė, ką priimti ir ko nepriimti į Iniciatyvinę grupę. S. Kovaliovas į šią grupę buvo priimtas paties V. Krasino siūlymu, kaip solidus ir disidentams gerai žinomas žmogus¹³.

Iniciatyvinė grupė savo veiklą pradėjo 1969 m. gegužės 20 d. Dieną prieš tai buvo suimtas disidentas Ilja Gabajus. Po jo suėmimo pas P. Jakirą susirinkę Maskvos disidentai nutarė parašyti laišką JTO Žmogaus teisių komisijai. S. Kovaliovas labai aktyviai dalyvavo svarstant laiško turinį.

Gegužės 20 d. V. Krasinas ir P. Jakiras užsienio žurnalistams perdavė Iniciatyvinės grupės pasirašytą laišką. Jame buvo kalbama apie nesibaigiančius disidentų persekiojimus Sovietų Sąjungoje. Savo sprendimą adresuoti laišką JTO Žmogaus teisių komisijai grupės nariai argumentavo tuo, kad jau daug metų sovietinės instancijos ignoravo jų reikalavimus¹⁴. Jie siekė atkreipti dėmesį į žmogaus teisių pažeidimo faktus, baudžiamosios psichiatrijos praktiką taip pat mąstantiems asmenims.

Anot Liudmilos Aleksejevos, Iniciatyvinė grupė tiesiogiai išaugo iš labiausiai paplitusios žmogaus teisių gynėjų veiklos formos – kolektyvinių kreipimųsi¹⁵. Tačiau 1969 m. gegužės 20 d. kreipimasis skyrėsi nuo ligotol skelbtų panašaus pobūdžio dokumentų keliais aspektais: pirma, laiško adresatas buvo ne kokia nors oficiali SSRS valdžios institucija, o tarptautinė organizacija – JTO; antra, pasirašiusieji laišką įvardijo save vieningos organizacijos – Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinės grupės nariais; tokio precedento SSRS žmogaus teisių judėjimo istorijoje dar nebuvo.

Susikūrus Iniciatyvinei grupei buvo neaišku, ar tai vienadienis darinys, susijęs su vienkartinio kreipimusi į JTO, ar organizacija, nusiteikusi tęsti savo veiklą ir ateityje. Tačiau po mėnesio (birželio 30 d.) pasirodė dar vienas Iniciatyvinės grupės vardu pasirašytas laiškas, o tai reiškė, kad grupė tapo nuolatine organizacija. Antrajame laiške Iniciatyvinės grupės nariai siekė atkreipti JTO Žmogaus teisių komisijos narių dėmesį į kritišką Anatolijaus Marčenkos ir P. Grigorenkos padėtį bei dar kartą pabrėžė faktą, kad sovietinė baudžiamoji psichiatrija, kaip saugumo prievartos instrumentas, yra naudojama prieš disidentus¹⁶. Pirmasis Iniciatyvinės grupės laiškas buvo pasirašytas organizacijos vardu paminint jos narių pavardes, o antrajame laiške pasirašyta tik organizacijos vardu neminint jokių pavardžių. Tačiau atsakymų nei į pirmąjį, nei į antrąjį laišką Iniciatyvinės grupės nariai nesulaukė.

Minėdami Iniciatyvinės grupės susikūrimo pirmąsias metines jos nariai atvirame laiške paaiškino, kas yra jų organizacija ir ko ji siekia. Svarbiausias Iniciatyvinės grupės tikslas buvo žmogaus teisių gynimas¹⁷. Be to, pasivadindami Iniciatyvine grupe jie siekė dar vieno tikslo – įgyvendinti savo teisę jungtis į laisvas asociacijas.

Susikūrusi Iniciatyvinė grupė nebuvo organizacija (tikrąja šio žodžio prasme), turinti apibrėžtą programą ar organizacines struktūras; būtų tikslingiau ją vadinti neformalia asociacija. Tą patvirtina ir Iniciatyvinės grupės narių žodžiai: „...mes nesame susaistyti kokiais nors formaliais ryšiais. Bet kuris iš mūsų gali nedalyvauti svarstant Iniciatyvinės grupės dokumentus ir nepasirašinėti jų; bet kuris iš mūsų gali veikti taip, kaip jis nori, kai jis veikia asmeniškai.“¹⁸ Jie pabrėžė, kad Iniciatyvinė grupė nesivelia į politiką ir kad kritikuodami valdžios veiksmus jie nepasisako prieš valstybę¹⁹. S. Kovaliovas padėjo savo parašą po šiuo laišku.

Visi Iniciatyvinės grupės laišškai JTO (jų buvo penki) liko be atsako, todėl buvo mėginimų rašyti ir kitoms tarptautinėms organizacijoms. Nutarta ieškoti kitų adresatų – 1972 m. sausio mėn. kreipimaisi dėl politinių kalinių ir psichiatrinų represijų buvo adresuoti V Tarptautiniam psichiatrų suvažiavimui Mechike, Tarptautinei žmogaus teisių lygai ir naujam JTO generaliniam sekretoriui Kurtui Waldheimui. Jokių atsakymų nesulaukta; sumažėjusi Iniciatyvinė grupė (tuo metu jau aštuoni jos nariai buvo suimti) nutraukė laiškų rašymo tarptautinėms organizacijoms kampaniją.

1972 m. disidentiniame judėjime pradėjo ryškėti krizės ženklai. Į kalėjimą pateko vieni aktyviausių Iniciatyvinės grupės narių, artimai bendradarbiavusių su „Kronika“ – P. Jakiras ir V. Krasinas. Vėliau jie pradėjo bendradarbiauti su saugumu ir iš esmės pripažino disidentinio judėjimo „klaidingumą“ bei išsižadėjo savo pažiūrų. Tardytojams jie suteikė nemažai svarbios informacijos apie Iniciatyvinės grupės ir „Kronikos“ veiklą. 1972 m. pabaigoje „Kronikos“ leidimas buvo laikinai sustabdytas. Visi šie įvykiai skaudžiai atsiliepė žmogaus teisių judėjimui Sovietų Sąjungoje.

1973 m. rugsėjo mėn. likę tuo metu laisvėje keturi Iniciatyvinės grupės nariai – Tatjana Chodorovič, Grigorijus Podjapolskis, Tatjana Velikanova ir Sergejus Kovaliovas pareiškė, kad Iniciatyvinė grupė nesutinka su P. Jakiro ir V. Krasino pozicija ir nesutinka, kad Iniciatyvinės grupės leisti dokumentai buvo melagingi, kenksmingi ir iš viso turėję politinį atspalvį (kaip tai skelbė suimtieji)²⁰. Grupės nariai pakartojo, kad Sovietų Sąjungoje esama represinės psichiatrijos taikymo faktų, o jie skelbia tik faktus²¹. Dar kartą buvo deklaruotas pagrindinis Iniciatyvinės grupės tikslas – kova dėl žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje. Savo kreipimusi jie leido valdžiai suprasti, kad V. Krasino ir P. Jakiro teismo procesas jų neišgąsdino – jie ir toliau

tęs savo veiklą. Anot L. Aleksejevos, „tai buvo vienintelis Iniciatyvinės grupės dokumentas nuo 1972 m. sausio iki 1974 m. sausio“²².

Mėgindama užgniaužti disidentų veiklą, valdžia naudojo visas turimas savo arsenale priemones. Vieną tokių priemonių atskleidė 1974 m. sausio mėn. pasirodęs Iniciatyvinės grupės pareiškimas²³. Jame sakoma, jog Iniciatyvinės grupės nariai ir jiems prijaučiantys asmenys sulaukė ne vieno siūlymo atsisakyti savo veiklos mainais už tai, kad jų bendraminčiams kalėjimuose ir psichiatrijos ligoninėse taikomas režimas būtų palengvintas (arba jie net paleisti iš tų įstaigų)²⁴. Pareiškimo autoriai leido aiškiai suprasti, kad apie jokių susitarimus su valdžia dėl nuolaidų negali būti kalbos.

Brandusis veiklos etapas: „Kronikos“ atnaujinimas ir Politinių kalinių diena. S. Kovaliovas savo atsiminimuose rašė: „Svarbiausias ano mano gyvenimo laikotarpio – o gal ir apskritai viso gyvenimo – įvykis buvo mano dalyvavimas „Kronikos“ veikloje.“²⁵ Su pagrindiniu Rusijos savilaidos leidiniu – „Kronika“ – S. Kovaliovas aktyviai bendradarbiauti pradėjo 1971 m. Tačiau jo bendradarbiavimas su „Kronika“ prasidėjo dar 1968 m. rudenį – tada jis rinko medžiagą apie žmogaus teisių pažeidimus ir perdavinėjo ją „Kronikos“ redakcijai²⁶. Tuo metu „Kronikos“ redakcijoje dirbo Anatolijus Jakobsonas, Julijus Kimas, Irina Jakir (P. Jakiro dukra). S. Kovaliovas, kaip jis pats teigė, priklausė „Kronikos“ „atsarginių žaidėjų“ grupei – tai yra tuo metu „Kronikoje“ jis dar neturėjo jokių apibrėžtų funkcijų²⁷.

1972 m. lapkričio mėn. pasirodė dvidešimt septintasis „Kronikos“ numeris, po to buvo priverstinė pusantrų metų pertrauka, susijusi su KGB grasinimais už kiekvieną naują „Kronikos“ numerį suiminti žmones, bendradarbiaujančius su leidiniu. Tačiau jau 1973 m. rudenį prasidėjo „Kronikos“ leidimo atnaujinimo darbai. Per visą tą daugiau

nei pusantrų metų laikotarpį naujoji „Kronikos“ redakcija rinko medžiagą apie žmogaus teisių pažeidimus. Vadovauti „Kronikai“ ėmėsi Iniciatyvinės grupės nariai – S. Kovaliovas, T. Velikanova ir T. Chodorovič. Nutarta parengti iškart tris „Kronikos“ numerius, kurių turinys būtų orientuotas į priverstinės pertraukos įvykių aprašymą²⁸. Dvidešimt aštuntasis numeris (kartu su dvidešimt devintuoju ir trisdešimtuoju) pasirodė 1974 m. gegužės pradžioje.

Naujieji „Kronikos“ leidėjai dvidešimt aštuntajame numeryje (pirmajame po priverstinės aštuoniolikos mėnesių pertraukos) paaiškino, kodėl jie atnaujiną „Kronikos“ leidimą: „...tolesnė tyla reikštų paramą – nors ir netiesioginę ar pasyvią – „įkaitų taktikai“, kuri keršiasi su teise, morale ir žmogaus orumu.“²⁹

Ėmėsi vadovauti „Kronikai“ S. Kovaliovas, T. Velikanova ir T. Chodorovič 1974 m. gegužės 7 d. surengė spaudos konferenciją užsienio žurnalistams ir joje išplatino pranešimą, kuriame buvo sakoma, kad, nepaisant visų valdžios kaltinimų dėl melagingo „Kronikos“ pobūdžio, šio leidinio platinimą jie laiko savo pareiga³⁰. Jie leido suprasti, kad ir toliau sieks aktyviai perdavinėti į Vakarus „Kronikos“ numerius ir informaciją apie žmogaus teisių pažeidimo faktus. Taigi jie prisiėmė atsakomybę ne už „Kronikos“ leidimą, o už jos platinimą³¹. Informaciją „Kronikai“ rinko ir jos leidimu rūpinosi T. Velikanova ir S. Kovaliovas³². KGB dabar galėjo tiksliai žinoti, kas yra „Kronikos“ platintojai, nes jie net nemanė šio fakto slėpti. Tapo aišku, kad netrukus saugumas imsis naujųjų „Kronikos“ redaktorių. Pirmas buvo suimtas ir nuteistas S. Kovaliovas.

Nuo 1974 m. gegužės mėn., kai buvo paskelbta, kad atnaujinamas „Kronikos“ leidimas, iki tų metų gruodžio mėn., kai buvo suimtas S. Kovaliovas, buvo išleisti septyni numeriai (Nr. 28–33).

1974 m. spalio 30 d. įvyko pirmasis Politinių kalinių dienos minėjimas, kuris ilgai

niui tapo tradiciniu. Prie šios dienos minėjimo organizavimo labai aktyviai prisidėjo A. Sacharovas ir S. Kovaliovas (vėliau pats tapęs politiniu kaliniu). Mintis paskelbti tą dieną politinių kalinių dieną kilo Mordovijos ir Uralo politiniams kaliniams³³. A. Sacharovas savo atsiminimuose aprašo, kaip vyko šios dienos minėjimas SSRS: „Tą dieną lagerių ir kalėjimų politiniai kaliniai surengė vienos dienos bado streiką, reikalaudami savo teisių pripažinimo, o žmogaus teisių gynėjai Maskvoje rengė spaudos konferencijas, kurių metu užsienio žurnalistai buvo supažindinami su politinių kalinių teisių pažeidimo faktais, jų reikalavimais, represijomis ir bado akcijomis.“³⁴ Spaudos konferencijoje išplatintame pranešime sakoma, kad „konferencijos organizatoriai vertina ją kaip solidarumo su politiniais kaliniais išraišką“. Be to, jie tikėjosi plačios tarptautinės bendruomenės paramos³⁵.

1974 m. S. Kovaliovas vis dažniau buvo matomas šalia A. Sacharovo. Spalio 30 d. A. Sacharovo bute jie kartu surengė spaudos konferenciją užsienio žurnalistams. Joje S. Kovaliovas, remdamasis dokumentais iš įkalinimo vietų, padarė pranešimą apie politinių kalinių padėtį lageriuose. Užsienio žurnalistams jis perdavė kelis kreipimusis. Vienas jų buvo bendras, paskelbtas spaudos konferencijos metu, o kitas paskelbtas Iniciatyvinės grupės vardu (tarp pasirašiusių buvo ir S. Kovaliovo pavardė)³⁶. Iniciatyvinės grupės išplatintame kreipimesi į pasaulio bendruomenę prašoma atkreipti dėmesį į Sovietų Sąjungoje egzistuojančią politinių kalinių problemą ir represinės psichiatrijos taikymą disidentams. Kreipimesi teigiama, kad oficiali SSRS valdžia nepripažįsta, jog Sovietų Sąjungoje esama politinių kalinių³⁷. Iniciatyvinės grupės nariai pabrėžė, kad politiniais kaliniais Sovietų Sąjungoje tampa ne tik tie asmenys, kurie kovoja dėl savo politinių įsitikinimų, bet ir tie, kurie siekia laisvai išpažinti savo religiją ar nori išvykti iš SSRS³⁸. Prašoma kuo

greičiau imtis veiksmų, kurie galėtų padėti politiniams kaliniams Sovietų Sąjungoje.

S. Kovaliovas buvo suimtas 1974 m. gruodžio 27 d., o dar naktį prieš suėmimą jis su A. Sacharovu parašė kreipimąsi, kuriame ragino sovietų valdžią Naujųjų metų proga SSRS paskelbti visuotinę politinių kalinių amnestiją³⁹. Abejotina, kad S. Kovaliovas ir A. Sacharovas tikėjo tokios amnestijos galimybe – greičiausiai tai buvo Vakarų raginimas atkreipti dėmesį į politinių procesų ir politinių kalinių problemas Sovietų Sąjungoje bei solidarumo su politiniais kaliniais išraiška artėjančių Naujųjų metų proga.

Ryšių su Lietuvos disidentais užmezgimas.

Ryšius su Lietuvos disidentais S. Kovaliovas užmezgė atsitiktinai, nes jokios veiklos Lietuvoje jis ir jo bendraminčiai iš Rusijos nevykdė. Tiksliau pasakius, S. Kovaliovas bendradarbiavo su Lietuvos katalikiškojo pasipriešinimo atstovais ir „LKB kronikos“ leidėjais bei platintojais. Jokių nuolatinų ryšių su kitų disidentinių srovių atstovais iki savo suėmimo jis nepalaikė, nors, kaip teigė S. Tamkevičius, „katalikų kunigai buvo ne vieninteliai asmenys, su kuriais Maskvos disidentai palaikydavo ryšius Lietuvoje“⁴⁰. Galima daryti prielaidą, kad S. Kovaliovas per trečiuosius asmenis galėjo turėti ryšių ir su kitų kryptų disidentų atstovais, tačiau tie ryšiai buvo labai fragmentiški (jeigu jų išvis buvo).

Pirmieji S. Kovaliovo ryšiai su Lietuva datuojami septintojo dešimtmečio viduriu ir pabaiga; jie buvo susiję ne su visuomeninėmis problemomis, o su grynai mokslinėmis⁴¹. 1965 m. į stažuotę Maskvoje išvažiavo keli Kauno medicinos instituto studentai. Į vieną iš S. Kovaliovo vadovaujamų skyrių Tarpfakultetinėje matematinių metodų biologijoje taikymo laboratorijoje pateko Arimantas Reškevičius (dabar Raškinis), Juozas Dudzevičius ir Lialia Šilianskaja⁴². Su visais atvykusiais lietuviais S. Kovaliovas greitai

rado bendrą kalbą. Jis labai suartėjo su A. Raškiniu, kuris netrukus supažindino S. Kovaliovą su lietuviškojo pasipriešinimo atstovais. Per A. Raškinį S. Kovaliovas perdavinėjo „Kroniką“ ir kitą rusų savilaidą į Lietuvą, per jį gaudavo informacijos apie įvykius Lietuvoje⁴³.

1966 m. Trakų srityje surengtame biologų seminare A. Raškis supažindino S. Kovaliovą su lietuvių disidentais – Juozu Zdebskiu, Petru Plumpa ir Alfonsu Svarinsku⁴⁴. Visi šie ryšiai buvo užmegzti daug anksčiau, negu prasidėjo „LKB kronikos“ ir „Kronikos“ bendradarbiavimas. Taigi dalykinis bendradarbiavimas buvo grįstas asmeniniu pasitikėjimu ir bent dvejų metų asmeninės draugystės įspūdžiais⁴⁵. Ateityje tai labai padėjo bendram „LKB kronikos“ ir „Kronikos“ reikalui, nes lietuviams neberekėjo ieškoti naujų ryšių mėginant perduoti lietuvišką medžiagą į užsienį arba į rusų savilaidą – tiesiog reikėjo užmegzti dalykinius ryšius su gerai pažįstamais partneriais Maskvoje.

Pirmuosius „LKB kronikos“ numerius S. Kovaliovui davė A. Raškis⁴⁶. S. Kovaliovas teigė, kad pirmieji Maskvoje jį aplankė P. Plumpa ir J. Zdebskis⁴⁷. Vėliau P. Plumpa liovėsi važinėti į Maskvą, o „LKB kroniką“ pradėjo vežioti Nijolė Sadūnaitė ir S. Tamkevičius. Be minėtų disidentų, S. Kovaliovą „LKB kronikos“ pavedimu aplankydamo A. Svarinskas, Kęstutis Jokūblynas ir kiti lietuviai.

„LKB kronikos“ leidėjas S. Tamkevičius susipažino su S. Kovaliovu pirmą kartą nuvykęs į Maskvą (jis vyko drauge su J. Zdebskiu). Jiems susipažinti padėjo A. Raškis, kurį pažinojo J. Zdebskis. „LKB kroniką“ pasiekė žinia, kad per A. Raškinį būtų galima paskleisti „LKB kroniką“ Vakarų šalyse⁴⁸.

Susitikę su S. Kovaliovu S. Tamkevičius ir J. Zdebskis pasikeitė informacija apie įvykius Lietuvoje ir Maskvoje. Anot S. Tamkevičiaus, pirmosios kelionės į Maskvą metu buvo imtasi ypatingų atsargumo priemonių –

S. Kovaliovui buvo įteiktas specialiai pagamintas „LKB kronikos“ numerio mikrofilmas, įmontuotas į rankinio prožektoriaus elementą⁴⁹. Pirmojo perduoto „LKB kronikos“ numerio S. Kovaliovas niekaip negalėjo panaudoti „Kronikoje“. Jis pageidavo, kad kitą kartą „LKB kronikos“ numeris būtų atvežtas ir paprastu pavidalu, tada jos medžiagą būtų patogiau panaudoti „Kronikoje“⁵⁰. S. Kovaliovo pageidavimas buvo įvykdytas – į Maskvą būdavo vežami du „LKB kronikos“ egzemplioriai: vienas perduodamas į Vakarus, kitas likdavo maskviečiams; šie išsiversdavo jį į rusų kalbą ir panaudodavo savo leidinyje⁵¹.

Taigi „LKB kronikos“ leidėjai ir Lietuvos tikintieji ne tik gavo progą per Maskvos disidentus paskelbti Vakaruose apie savo teisių pažeidimus, bet ir galimybę būti išgirsti pačioje Sovietų Sąjungoje. Skaitančiųjų „Kroniką“ SSRS nebuvo labai daug, tačiau medžiagos iš Lietuvos spausdinimas svarbiausiame Sovietų Sąjungos žmogaus teisių gynėjų leidinyje buvo svarbus keliais aspektais:

1) galimybė informuoti SSRS piliečius (nors ir per savilaidos leidinį), kad šalyje egzistuoja Katalikų Bažnyčios ir tikinčiųjų teisių pažeidimo problema;

2) moralinio solidarumo jausmas – nesvarbu kokia tautybė, tikėjimas ar ideologinės pažiūros, tačiau bendras tikslas – kova dėl žmogaus teisių – vienija tuos skirtingus iš pirmo žvilgsnio žmones;

3) Vakaruose „Kronika“ buvo geriau žinoma negu „LKB kronika“, todėl lietuvių leidinio medžiaga, perspausdinta „Kronikoje“, galėjo pasiekti daugiau skaitytojų Vakaruose.

Tais pačiais kanalais, kaip ir „LKB kroniką“, S. Kovaliovas gaudavo tam tikros medžiagos lietuvių kalba, kurią reikėjo perduoti į užsienį⁵². Dažniausiai tai buvo straipsniai arba jų rinkiniai, taip pat „LKB kronika“, petičijos, monografijos religine tematika. Visą gautą iš lietuvių medžiagą S. Kovaliovas persiųsdavo į užsienį. Jis tai darydavo per užsienio žurnalistus asmeniškai arba prašydavo sa-

vo bendraminčių pagalbos⁵³. Mėginimų versti kartu su „LKB kronika“ iš Lietuvos gaunamą medžiagą nebuvo, nes tam reikėjo nemažai pastangų, be to, kaip teigė S. Kovaliovas, „religinė mūsų kaimynų katalikų problematika būtų radusi nedaug skaitytojų“⁵⁴. Todėl buvo verčiama ir spausdinama tik medžiaga iš „LKB kronikos“.

Suėmus S. Kovaliovą, „LKB kronikos“ numeriai pasiekdavo „Kronikos“ redakciją per A. Danielį, A. Lavutą, T. Velikanovą ir kitus Maskvos disidentus.

Taigi S. Kovaliovas suvaidino svarbų vaidmenį gabenant „LKB kroniką“ į Vakarų ir skelbiant jos medžiagą „Kronikoje“. Per dviejų „Kronikų“ bendradarbiavimą buvo stiprinami pasitikėjimu grįsti asmeniniai Rusijos ir Lietuvos disidentų ryšiai, kurių išraiška ilgainiui tapo bendrų peticijų ir kreipimųsi pasirašymas. Iki „LKB kronikos“ Rusijos ir lietuvių disidentų ryšiai buvo epizodiški, o 1972 m. atsiradus „LKB kronikai“ jie tapo nuolatiniais⁵⁵.

Štai kaip S. Kovaliovas vertino lietuvių ir Rusijos disidentų ryšius: „...mums Maskvoje šių ryšių esmė buvo ta pamoka, kuri leido įveikti prietarą, grynai sovietinį prietarą, mums pastoviai skiepijamą mokykloje, ką ten mokykloje – jau vaikų darželyje, jog tautinio išsilaisvinimo idėja yra siaura ir egoistiška. Mes norėjome būti „platesni“ negu tie, kuriuos įsivaizdavome siekiančius siaurų interesų, nesuvokiančius, jog žmonija yra viena. Man atrodo, kad tai labai svarbi pamoka Maskvos išsilaisvinimo judėjimo šakai.“⁵⁶

Labai šiltai apie lietuvių ir Rusijos disidentų ryšius atsiliepė ir lietuvių disidentijos atstovai, gerai pažinoję ne tik S. Kovaliovą, bet ir kitus Maskvos disidentus. Monsinjoras A. Svarinskas prisiminė, kad Maskvos disidentai sugebėjo pagarsinti visoje Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje vykstančius religinius ir žmogaus teisių pažeidimus⁵⁷. Anot jo, tai buvo „didelė Lietuvos propaganda“⁵⁸. Arkivyskupas S. Tamkevičius S. Kovaliovo ir jo ben-

draminčių pagalbą labai vertino, jis teigė: „Mes tiesiog žavėjomės disidentais, kurie labai gerbė įvairių tautų žmonių religinius įsitikinimus, gynė tautines mažumas, visiems sovietinio režimo skriaudžiamiems žmonėms stengėsi įvairiais būdais padėti.“⁵⁹

S. KOVALIOVO TEISMAS VILNIUJE

S. Kovaliovo tardymas ir teismas. 1972 m. liepos 5 d. Lietuvos SSR prokuratūra iškėlė baudžiamąją bylą Nr. 345 dėl „nelegalaus antisovietinio leidinio „LKB kronika“ platinimo Lietuvos SSR“⁶⁰. Nuo šios bylos buvo atskirta daug kitų bylų, susijusių su „LKB kronikos“ dauginimu bei platinimu. Viena iš jų ir buvo S. Kovaliovo baudžiamoji byla.

Bendradarbiavimas su „LKB kronika“ buvo tik vienas iš S. Kovaliovo veiklos epizodų; prokuratūra šį epizodą panaudojo kaip pretekstą jį suimti ir išgabenti kuo toliau iš Maskvos. 1974 m. gruodžio 23 d. S. Kovaliovo namuose Maskvoje buvo atlikta krata, kurios metu rasti „LKB kronikos“ numeriai lietuvių ir rusų kalbomis bei „kita medžiaga, bylojusi apie jo ryšius su tam tikrais elementais Lietuvoje“⁶¹. Dėl rastos medžiagos S. Kovaliovas buvo suimtas ir jam buvo pateikti kaltinimai.

Suimtas S. Kovaliovas pasirinko principinę poziciją – visai nebendradarbiauti su tardytojais. Tokią savo poziciją jis argumentavo tuo, kad „sovietų valdžios dėmesys normaliam žmonių informacijos ir idėjų keitimuisi pažeidžia žmogaus teises“⁶². Be to, atsisakymą bendradarbiauti su tardytojais jis grindė jam žinomais precedentsais – sovietinėje teismų praktikoje dar nebuvo atvejo, kad asmuo, kaltinamas pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 70 arba 190 str., būtų buvęs teistas laikantis visų procesinių normų⁶³.

Retkarčiais, kai kalbaėjo apie neesminius dalykus, S. Kovaliovas teikdavo atsargius komentarus, bet ir tada jis griežtai laikėsi vieno

principo – neminėti jokių vardų nei pavardžių. Iki 1975 m. kovo 5 d. jis pasirašinėjo tardymo protokolus, o po kovo 5 d., protestuodamas prieš apribojimus susirašinėti su žmona, tai daryti griežtai atsisakė⁶⁴.

Norėdami priversti S. Kovaliovą duoti parodymus, tardytojai naudojo prieš jį psichologinio poveikio priemones, įvairiais būdais manipuliavo ir provokavo net per jo ryšius su artimaisiais. Ilgų tardymų metu fiziškai išvargintam S. Kovalioviui būdavo duodamas perskaityti vienas jam adresuotas artimųjų laiškas, o kitas neduodamas, tik iš tolo parodomas⁶⁵. S. Kovaliovas protestavo dėl tokių tardytojų veiksmų, tačiau jo protestai nieko nepakeitė.

S. Kovaliovo bylą LSSR Aukščiausiasis Teismas nagrinėjo 1975 m. gruodžio 9–12 d. Teismo kolegijos pirmininkas buvo LSSR Aukščiausiojo Teismo narys M. Ignotas, liaudies teisėjai – A. Didžiulienė ir B. Terešinas, sekretorė – L. Savickaja, valstybinis kaltintojas – Respublikos prokuroro pavaduotojas I. Bakučionis. Advokatą S. Kovalioviui paskyrė teismas, tačiau valstybės paskirto gynėjo G. Gavronskio paslaugų S. Kovaliovas atsisakė⁶⁶.

Teisėjas leido perskaityti teisiamajam S. Kovalioviui pranešimą, kuriame jis atsisakė pripažinti save kaltu, o jam pareikštus kaltinimus pavadino nepagrįstais⁶⁷. Teismas atmetė S. Kovaliovo prašymą iškviesti liudyti A. Sacharovą, A. Lavutą, T. Velikanovą ir daugumą kitų jo pasiūlytų liudytojų.

Teismo posėdžio metu S. Kovaliovas paaiškino teismui savo poziciją dėl atsisakymo bendradarbiauti su tardytojais. Anot jo, taip jis padarė dėl to, kad tardymo procesas buvo neteisėtas ir nusikaltėliškas⁶⁸. Be to, jis pareiškė, kad SSRS neegzistuoja teisingumo tokiose bylose, kaip jo; žmonės teisiami už įsitikinimus, o ne už nusikaltimus⁶⁹.

S. Kovaliovas buvo pasirengęs įrodyti, kad jo pareiškimuose ir „Kronikos“ spausdinamoje medžiagoje nebuvo prasimanymų –

tai yra jis norėjo diskutuoti su prokuroru iš esmės. Jis pripažino, kad dalyvavo rengiant daugumą tardymo metu minėtų dokumentų ir „Kroniką“, tačiau griežtai atsisakė minėti aplinkybes⁷⁰. S. Kovaliovas pareiškė, jog „Kronikoje“ buvo faktinių klaidų, tačiau jų buvo nedaug.

Gruodžio 10 d. vykusiame posėdyje S. Kovaliovas išreiškė pageidavimą, kad į teismo salę būtų įleisti jo draugai ir pažįstami. Tačiau šis jo pageidavimas buvo atmestas. Prasidėjo liudytojų apklausa, kurios metu prokuroras siekė parodyti, kokiomis aplinkybėmis vyko „nusikaltėliška“ S. Kovaliovo veikla, tačiau valstybės kaltintojas vengė diskutuoti, ar apskritai galima tos veiklos epizodus įvardyti „nusikaltėliškais“. Teisėjas daugelį S. Kovaliovo klausimų liudytojams atmetė⁷¹. Apklausus visus liudytojus, pasitarę teisėjai paleido parodymus davusius liudytojus iš teismo salės ir paskelbė pertrauką. Nenorėję pasitraukti iš teismo salės S. Kovaliovo bendražygiai buvo jėga išstumti iš salės ir pasibaigus pertraukai atgal jau nebuvo įleisti. S. Kovaliovas protestavo dėl tokių teismo veiksmų, tačiau teisėjas jo reikalavimus ir protestus ignoravo. Savitvardą praradęs S. Kovaliovas teismą išvadino „kiaulių susirinkimu“ ir pareiškė, kad neliks čia daugiau nė minutės, kol liudytojai nebus grąžinti į teismo salę⁷². Jis pareikalavo, kad jį tuoj pat išvestų iš teismo salės, ir pareiškė, jog skelbia bado akciją iki teismo proceso pabaigos⁷³.

Teismui išdėstydamas pareiškime S. Kovaliovas pareikalavo, kad į teismo posėdį būtų sugrąžinti visi parodymus davę liudytojai. Be to, jis reikalavo, kad į teismo salę galėtų patekti A. Sacharovas, T. Velikanova, A. Lavutas, Malva Landa, Vitalijus Rekubratskis, Jurijus Orlovas ir visi kiti panorėję dalyvauti jo procese; jis iškėlė sąlygą, kad jam būtų suteikta galimybė paklausti, ar visi norintieji įleisti⁷⁴. Be to, S. Kovaliovas pareiškė apgailėstaujantis dėl incidento metu pasakytų įžeidžiamų žodžių⁷⁵. Gruodžio 11 d. posėdyje S. Ko-

valiovo prašymas buvo atmestas; tada jis dar kartą pareikalavo išvesti jį iš teismo salės ir atsisakė nuo bet kokio tolesnio bendradarbiavimo su teismu⁷⁶. Konvojui S. Kovaliovą išvedant iš teismo salės, jis, kreipdamasis į pirmoje eilėje sėdėjusius liudytojus, sušuko: „Visa mano meilė jums ir tiems, kurie už durų ir Maskvoje! Karšti sveikinimai Andrejui Dmitrijevičiui!“⁷⁷

Pasitarusi teismo kolegija nusprendė S. Kovaliovą iš teismo pašalinti, o bylos nagrinėjimą tęsti be jo⁷⁸.

Toliau vykęs daiktinių įrodymų nagrinėjimas ir šalių ginčai buvo grynas farsas (beje, kaip ir visa S. Kovaliovo baudžiamoji byla ir jo teismo procesas). Šalių „ginčai“ vyko nedalyvaujant nei teisiamajam, nei jo gynėjams. S. Kovaliovo buvo reikalaujama atsisakyti savo laikysenos teismo proceso atžvilgiu ir parodyti pagarbą teismo dalyviams, tačiau jis nesutiko to padaryti. Savo poziciją S. Kovaliovas paaiškino teismui taip: „Savo dalyvavimą šiame procese aš laikiau ir tebelaikau sau įdomiu, nes rimtai jam ruošiausi. Kaip ir anksčiau, manau, kad veikiau netinkamu būdu. Jūs patys, išvarydami liudininkus, išprovokavote mane. [...] Vienok dabar apgailestavimai dėl įvykusio konflikto netinkami. Aš nepakeisiu savo reikalavimų...“⁷⁹

Prokuroras I. Bakučionis pasiūlė S. Kovaliovą pripažinti kaltu pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 70 str. I dalį ir skirti jam septynerių metų laisvės atėmimo bausmę griežtojo režimo kolonijoje ir trejus metus tremtyje.

1975 m. gruodžio 12 d. prieš paskelbiant nuosprendį S. Kovaliovo buvo paklausta, ar jis norėtų tarti paskutinįjį žodį, tačiau S. Kovaliovas atsisakė tai padaryti⁸⁰. Jis nutarė iki galo laikytis savo pažado nebendradarbiauti su teismu.

Teismo nuosprendis žodis į žodį pakartojo prokuroro kaltinimą. S. Kovaliovo kaltė buvo „įrodyta“ pagal visus punktus. Nebuvo pakeistas ir I. Bakučionio siūlymas skirti

S. Kovaliovui septynerius metus lagerio ir trejus tremties. Nuosprendis buvo galutinis ir neapskundžiamas.

Įvykiai Vilniuje teismo dienomis. S. Kovaliovas buvo tardomas ir teisiamas Vilniuje, o ne Maskvoje, kur jis gyveno, dirbo ir užsiėmė disidentine veikla. Tokį valdžios sprendimą galėjo lemti kelios priežastys.

Pirma, S. Kovaliovo byloje figūravo bendradarbiavimo su „LKB kronika“ epizodas – tai buvo formali proga perkelti jį iš Maskvos į Vilnių. Paskelbus preliminarų kaltinimą tikėtasi rasti liudytojų, kurie įrodytų „LKB kronikos“ ryšius su „nacionalistiniu pagrindžiu“, siekusi atplėšti Lietuvą nuo „gimtosios“ Sovietų Sąjungos, kad vėliau ją susietų su Vakariais⁸¹. Tačiau to padaryti nepavyko.

Antra, valdžia negalėjo nenumatyti, kad vieno žymiausio žmogaus teisių judėjimo atstovo, „Kronikos“ redaktoriaus ir Iniciatyvinės grupės nario teismas patrauks daugybės užsienio žurnalistų dėmesį. Vilniuje buvo mažai akredituotų užsienio žurnalistų, todėl vengdama viešumo ir užsienio žiniasklaidos dėmesio valdžia S. Kovaliovo tardymo ir teismo vieta pasirinko Vilnių, o ne Maskvą.

Apie S. Kovaliovo suėmimą ilgainiui sužinota Vakaruose. „Kronika“ ir „LKB kronika“ skyrė S. Kovaliovo suėmimui ir teismui daug dėmesio. „LKB kronikos“ penkioliktajame numeryje buvo pateiktas šio leidinio skaitytojų laiškas (jį vėliau perspausdino ir „Kronika“): „Neseniai sužinojome apie biologijos mokslų daktaro Sergejaus Kovaliovo areštą dėl „LKB Kronikos“. [...] Mes tikimės, kad S. Kovaliovo ir kitų aukos neveltui. [...] Jie [S. Kovaliovas ir A. Sacharovas. – *Aut.*] savo drąsa ir auka privertė mus, Lietuvos katalikus, naujai pažvelgti į rusų tautą.“⁸²

Lietuviai disidentai niekaip negalėjo tiesiogiai padėti KGB kalėjime tardytam S. Kovaliovui, tačiau jų pagalba pravertė S. Kovaliovo aplankyti į Vilnių atvykusiems šeimos nariams ir draugams. 1975 m. sausio mėn.

pas S. Kovaliovą į Vilnių kartu su disidentais V. Rekubratskiu ir Aleksandru Neifachu atvyko jo žmona Liudmila Boicova⁸³. Vilniuje juos globojo lietuvių disidentai – V. Petkus, A. Terleckas ir K. Jokūbynas.

1975 m. sausio pabaigoje į Vilnių atvyko Inicijatyvinės grupės narys ir artimiausias S. Kovaliovo bendražygis A. Lavutas. Vilniuje jį globojo A. Terleckas ir V. Petkus. A. Terleckas susipažino su A. Lavutu labai artimai – vėliau, viešėdamas Maskvoje, dažnai apsisistodavo pas jį. Draugystė su A. Lavutu A. Terleckui pravertė rengiant ir skelbiant garsųjį „45 pabaltijiečių memorandumą“. 1979 m. rugpjūčio mėn. A. Terleckas važiaavo į Maskvą rinkti žymių Maskvos disidentų parašų. Tačiau jam niekaip nepavyko gauti A. Sacharovo ir Jelenos Bonner – A. Terleckui reikalingiausių – parašų, nes tuo metu Maskvoje jų nebuvo⁸⁴. Tada A. Lavutas susiekė su A. Sacharovu, ir A. Terleckui pavyko gauti A. Sacharovo ir J. Bonner pritarimą „45 pabaltijiečių memorandumui“⁸⁵.

Dar prieš dvi tris savaites iki S. Kovaliovo teismo kai kurie Vilniaus disidentai gavo šaukimus atvykti į karinį komisariatą ar miliciją. Ten jų laukė saugumiečiai. Jie įkalbinėjimais arba grasinimais kviestuosius asmenis vertė pasižadėti, kad nedalyvaus S. Kovaliovo teismo procese⁸⁶. Buvo žinoma, kad palaikyti S. Kovaliovo į Vilnių atvyks didelė žmogaus teisių gynėjų grupė ne tik iš Maskvos, bet ir iš kitų didesnių Sovietų Sąjungos miestų. Lietuvos disidentai rengėsi sutikti ir globoti atvykstančius į Vilnių savo bendraminčius iš Rusijos⁸⁷.

1975 m. gruodžio 9 d. rytą traukiniu iš Maskvos į Vilnių atvyko keliolika žinomų disidentų – A. Sacharovas, J. Orlovas, Valentinas Turčinas ir daugybė kitų, taip pat S. Kovaliovo šeimos nariai: žmona L. Boicova, sūnus Ivanas Kovaliovas ir brolis Jurius Kovaliovas. Tarp atvykusiųjų buvo ir vienas užsienio žurnalistas – „Toronto Star“ specialusis korespondentas Sovietų Sąjungoje

M. Levis. Maskvoje KGB darbuotojams pavėjo sulaikyti į teismą važiuojančius likusias laisvėje „Kronikos“ redaktorės T. Velikanovą ir T. Chodorovič. Sulaikytos KGB pareigūnų jos nespėjo išsėsti į Vilniaus traukinį. KGB darbuotojams ir Maskvoje, ir Vilniuje buvo svarbu bet kokiais būdais sužlugdyti disidentų numatomą moralinę paramą S. Kovaliovui. Taip buvo siekiama ne tik demoralizuoti S. Kovaliovą, bet ir sumažinti užsienio spaudos ir vietos gyventojų susidomėjimą teismo procesu.

V. Petkų, A. Terlecką, Joną Volungevičių ir Valerijų Smolkiną, besirengiančius sutikti rusų disidentus Vilniaus geležinkelio stotyje suėmė KGB pareigūnai. Po pietų juos paleido, prieš tai išpėję nesirodyti prie teismo rūmų, tačiau paleistas A. Terleckas nuskubėjo prie teismo rūmų, kur jau buvo susirinkę visi atvykę Rusijos disidentai.

Akademiko A. Sacharovo vizitas į Lietuvą buvo labai reikšmingas įvykis. Nors žmogaus teisių gynėjų leksikone „lyderio“ ir „vadovavimo“ sąvokos nebuvo vartojamos, tačiau A. Sacharovas ir Vakaruose, ir tarp Sovietų Sąjungos disidentų buvo laikomas visų pripažintu žmogaus teisių judėjimo autoritetu. Sužinoję, kad atvyko A. Sacharovas, kai kurie vilniečiai ateidavo specialiai jį pamatyti⁸⁸. Informaciją apie S. Kovaliovo teismą bei A. Sacharovo ir jo bendražygių vizitą į Lietuvą lietuviai dažniausiai sužinodavo klausydamiesi užsienio radijo stočių.

Tomis pačiomis dienomis, kai vyko S. Kovaliovo teismas, Osle vyko Nobelio taikos premijos teikimas. A. Sacharovui nebuvo leista jame dalyvauti – vietoj jo į Oslą išvyko jo žmona J. Bonner. Pasaulio televizijos ir radijo stotys pranešė, kad A. Sacharovas premijos pats negali priimti, nes dalyvauja žmogaus teisių gynėjo S. Kovaliovo teismo procese Vilniuje⁸⁹. Gruodžio 10 d., atsiimdama A. Sacharovui skirtą Nobelio taikos premiją, J. Bonner iškilmingoje kalboje pasakė: „Dabar aš prieš jus kalbu, o mano vyras An-

drejus Sacharovas, kuriam čia turėjo būti įteikta Nobelio taikos premija, šąla Vilniuje prie teismo rūmų, kur teisiamas žmogaus teisių gynėjas Sergejus Kovaliovas...⁹⁰ Milijonai žmonių galėjo išgirsti apie S. Kovaliovo teismą Vilniuje, tačiau sovietų valdžios sprendimo dėl S. Kovaliovo bylos tai niekaip nepaveikė.

Norėdamas morališkai palaikyti S. Kovaliovą, dar prieš prasidedant teismo procesui A. Sacharovas jam į tardymo izoliatorių nusiuntė telegramą, kurioje kvietė garbės svečio teisėmis dalyvauti iškilmingoje Nobelio taikos premijos teikimo ceremonijoje Osle⁹¹.

Įstaigų vadovams kuo griežčiausiai buvo įsakyta stebėti savo darbuotojus, kad niekas iš jų nedrįstų net rodytis netoli teismo rūmų⁹². Prieš pat teismo pradžią buvo skambinama į darbovietes ir nurodoma kai kuriuos asmenis būtinai skirti dirbti į pirmąją pamainą⁹³. A. Terleckas tokių suvaržymų išvengė, nes teismo išvakarėse iš darbo jis buvo atleistas. S. Kovaliovo teismo dienomis A. Terleckas kartu su rusų disidentais buvo prie teismo rūmų.

Saugumo darbuotojai iš anksto pasirengė teismui – visas teismo pastatas buvo apsupamas milicijos, KGB pareigūnų ir „draugovinėlių“ (dažniausiai tai buvo tie patys KGB pareigūnai). Norintieji patekti į teismo salę negalėjo to padaryti – jie buvo priversti susiburti prie teismo pastato. Nuo antros teismo dienos stengtasi net neprileisti prie teismo rūmų lietuvių, įtariamų noru patekti į vidų, o tuos, kurie patekdavo – išvydavo. Buvo siekiama, kad vietos gyventojai nesusitiktų su atvykusiais iš Rusijos disidentais.

Saugumo pareigūnai nesitenkino draudimais patekti į teismo salę – prieš disidentus buvo rengiamos sąmoningos provokacijos. A. Sacharovui taip ir nepavyko pasikalbėti telefonu su savo žmona, kuri tuo metu buvo Osle⁹⁴; saugumiečiai mėgino sukompromituoti A. Terlecką, rusų disidentų akivaizdoje vadindami jį kriminaliniu nusikaltėliu⁹⁵.

Tokio pobūdžio provokacijų prieš disidentus S. Kovaliovo teismo dienomis Vilniuje buvo daug.

Prie teismo rūmų būriavosi net tik Rusijos ir lietuvių disidentai – ateidavo ir paprastų žmonių, kurie solidarizavosi su S. Kovaliovu ir jo bendražygiais, arba tiesiog smalsuolių, kurie norėjo pamatyti A. Sacharovą. Teismo procesas vyko darbo dienos metu, todėl dauguma žmonių negalėjo ateiti prie teismo rūmų, tačiau per pietų pertrauką žmonių prie teismo susirinkdavo daugiau⁹⁶.

1975 m. gruodžio 12 d., kai buvo skelbiamas nuosprendis S. Kovaliovo baudžiamojoje byloje, teismo vestibulyje susirinko visi atvažiavę iš Maskvos jo draugai, atėjo labai daug prijauciančių jam lietuvių⁹⁷. Tačiau išklausyti nuosprendžio negalėjo ne tik jie, bet netgi teisiamasis S. Kovaliovas.

Prisimindamas įvykius S. Kovaliovo teismo dienomis Eitanas Finkelšteinas rašė: „Įstaigose ir įmonėse, troleibusuose ir kavinėse tuo metu žmonės atvirai svarstė S. Kovaliovo bylą. Žinoma, oficialios informacijos nebuvo, visos naujienos buvo perduodamos iš lūpų į lūpas.“⁹⁸ E. Finkelšteinas, kaip ir daugelis kitų tų dienų įvykių liudininkų, pabrėžė, kad daugumos paprastų lietuvių simpatijos buvo skirtos teisiamajam S. Kovaliovui ir jo bendraminčiams, tačiau jie bijojo jas reikšti viešai, nes žinojo, kad gali užsitraukti valdžios sankcijas.

Anot L. Aleksejevos, „ruso, kuris buvo kaltinamas parama lietuvių katalikams, teismas patraukė visai nesidominčių politika lietuvių dėmesį, padarė didelį įspūdį ir gerokai padidino lietuvių simpatijas Maskvos žmogaus teisių gynėjams“⁹⁹. S. Kovaliovo byla parodė, kad ne visi rusai yra sovietinio režimo šalininkai – tai turėjo padaryti įspūdį lietuviams.

S. Kovaliovo teismo procesas Vilniuje dar labiau sustiprino Lietuvos ir Rusijos disidentų ryšius. Anot L. Aleksejevos, Vilniuje užsimezgę asmeniniai ryšiai labai sustiprino

darbo kontaktus tarp abiejų judėjimų ir padėjo ateityje paskelbti bendrus kreipimuisi (bendri Maskvos ir Lietuvos Helsinkio grupių, Krikščioniškojo ir Katalikų teisių gynimo komitetų dokumentai, keitimasis sveikinimo žodžiais tarp „Kronikos“ ir „LKB kronikos“ šių leidinių metinių proga, nuolatinis keitimasis medžiaga)¹⁰⁰. S. Kovaliovo teismas ir lietuvių bei Rusijos disidentų bendradarbiavimas teismo dienomis parodė, kad negalima suabsoliutinti ir visus rusus tapatinti su sovietinės santvarkos šalininkais. S. Kovaliovo byla privertė tam tikrą lietuvių visuomenės dalį pakeisti požiūrį į rusus.

S. KOVALIOVO VEIKLA NUO 1975 M. IKI SSRS GRIŪTIES

Disidentinės veiklos tęsimas kalėjime. S. Kovaliovui atsідūrus lageryje, jo pavardę disidentinėje spaudoje (pavyzdžiui, „Kronikoje“) pradėta minėti dažniau, negu tai buvo daroma iki 1974 m. Taip atsitiko ne vien dėl S. Kovaliovo nuopelnų kovoje už žmogaus teises. Tam pagrindo davė ir jo veikla sovietinėje „zonoje“. „Kronikoje“ reguliariai pasirodydavo informacija apie S. Kovaliovo skelbiamas bado akcijas, kreipimuisi į atsakingus SSRS pareigūnus arba užsienio visuomenės atstovus. Sunkios gyvenimo ir darbo sąlygos, nuolatinis lagerio vadovybės spaudimas nė kiek nepalaužė jo noro ir būnant nelaisvėje kovoti dėl žmogaus teisių.

Permės srityje buvo trys lageriai, kuriuose buvo laikomi politiniai kaliniai iš visos Sovietų Sąjungos: Nr. 35, 36 ir 37. LSSR Aukščiausiojo Teismo sprendimu skirtą septynerių metų bausmę S. Kovaliovas turėjo atlikti Permės srities lageryje Nr. 36. Nors lagerių vadovybė ir saugumas griežtai kontroliavo ir cenzūrodavo politinių kalinių ryšius su „išoriniu“ pasauliu, tačiau didžioji informacijos dalis vis dėlto tapdavo žinoma. Ši informacija dažniausiai buvo perduodama per apsi-

lankiusius šeimos narius ar teisininkus, arba politiniam kaliniui išėjus į laisvę. Ilgainiui perduota informacija patekdavo į pagrindžio spaudą. Permės srities lagerių politiniai kaliniai rašė savotiškus dienoraščius ir perduodavo juos į laisvę, tada jie būdavo spausdinami „Kronikoje“.

Svarbiausias S. Kovaliovo veiklos baras lageryje buvo kova dėl politinių kalinių teisių (tai natūralu, nes jis pats buvo vienas iš jų). Jis mėgino iš vidaus atskleisti visus politinių kalinių (ir ne tik jų) teisių pažeidimo faktus.

Lagerio vadovybė įvairiais būdais mėgino palaužti S. Kovaliovą ir priversti jį atsisakyti savo veiklos. Buvo griebiamasi įvairių priemonių: nuo atviro šantažo iki grasinimų. Būta ir tam tikrų provokacijos elementų – pavyzdžiui, 1976 m. S. Kovaliovą mėgino įtikinti, kad jis parašytų malonės prašymą¹⁰¹. Vargu ar S. Kovaliovas būtų paleistas, tačiau neabejotina, kad saugumiečiai būtų panaudoję šį malonės prašymą savo tikslams norėdami diskredituoti S. Kovaliovą ir jo bendražygius.

1976 m. pabaigoje S. Kovaliovas nusiuntė SSRS generaliniam prokurorui laišką dėl lagerio vadovybės ir KGB atstovų vykdytos agentų verbavimo akcijos tarp kalinių¹⁰².

1977 m. pavasarį S. Kovaliovas kartu su M. Kazačkovu sugebėjo parašyti laišką tuometiniam JAV prezidentui Jimmy Carteriui¹⁰³. Laiško turinys tapo žinomas disidentinėje spaudoje ir pateko į Vakarus. Laiškas buvo susijęs su sovietinių mokslininkų laišku JAV prezidentui dėl neutroninės bombos. Išnagrinėję „neutrąlią“ sovietų mokslininkų poziciją ir „sovietinės moralės“ klausimą, S. Kovaliovas su M. Kazačkovu teigė, kad sovietų laiškas sukurtas propagandos tikslais¹⁰⁴. Svarbus buvo pats faktas, kad jie parodė, jog Sovietų Sąjungoje yra ir kitai manančių mokslininkų (dėl to ir kalinčių lageryje).

1978 m. gruodžio 1 d. dėl kalinių perkėlimo į ankštas patalpas S. Kovaliovas kartu su kitais politiniais kaliniais parašė laišką

SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui siūlydamas įtvirtinti SSRS Konstitucijoje nuostatą dėl piliečių teisės „į orą“¹⁰⁵. Siūlymas gali pasirodyti ironiškas, tačiau rašydami laišką S. Kovaliovas ir kiti politiniai kaliniai tikriausiai siekė parodyti, kokia absurdiška yra padėtis, kurioje jie atsidūrė (patalpoje paprasčiausiai trūko oro). Lagerio vadovybė į šį laišką (kaip ir į visus politinių kalinių laiškus) reagavo neigiamai – buvo suvaržytos susitikimų ir laisvo susirašinėjimo teisės.

Pasityčiojimai, grasinimai ir nuolatinis spaudimas S. Kovaliovą lydėjo per visus jo kalėjimo lageryje metus. 1978 m. vasarą, protestuodamas prieš lagerio vadovybės savivalę (draudimą laisvai susirašinėti ir susitikinėti su šeimos nariais bei advokatu), jis ėmėsi drastiškų veiksmų. S. Kovaliovas ypač pabrėžė tai, kad patekęs į tokią padėtį jis jaučia moralinę atsakomybę ne tik už save, bet ir už kitus kalinius¹⁰⁶. 1978 m. birželio 12 d. S. Kovaliovas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui Leonido Brežnevo vardu nusiuntė laišką, kuriame atsisakė SSRS pilietybės. Laiške S. Kovaliovas reikalavo daugiau nebelaikyti jo Sovietų Sąjungos piliečiu¹⁰⁷. Jis prašė, iškilus teisiniams sunkumams, susijusiems su jo išreikšto noro įgyvendinimu, atimti iš jo pilietybę „už nederamus sovietiniam piliečiui veiksmus“, nes pats jis niekuomet nesiekė atitikti „tų aukštų reikalavimų“¹⁰⁸. Keista, bet sovietų valdžios institucijos reagavo į šitokią S. Kovaliovo demaršą – liepos mėn. SSRS generalinė prokuratūra atsakė lagerio vadovybei, kad S. Kovaliovo iškelti klausimai yra svarstomi SSRS AT Prezidiume¹⁰⁹. Tačiau jokių sprendimų SSRS AT Prezidiumas nepriėmė – SSRS pilietybė iš S. Kovaliovo nebuvo atimta.

Tų pačių metų birželio 15 d. S. Kovaliovas paskelbė bado akciją, kuri be pertraukos tęsėsi dvidešimt septynias dienas (tai buvo ilgiausia S. Kovaliovo kada nors paskelbta bado akcija)¹¹⁰. Iš dalies įvykdžius jo reikalavimus (buvo grąžinti kai kurie laiškai, leista su-

sitikti su advokate), bado akcija, prie kurios jau buvo spėję prisidėti dar keli politiniai kaliniai, buvo nutraukta.

Dėl S. Kovaliovo bado akcijos laišką L. Brežnevui rašė jo sūnus I. Kovaliovas ir žmona L. Boicova. 1979 m. vasarą S. Kovaliovo ir jo šeimos narių pareikšti protestai privertė SSKP CK įpareigoti prokuratūrą atlikti tyrimą dėl S. Kovaliovo skundų pagrįstumo¹¹¹. Atlikusi tyrimą, prokuratūra iš esmės jokių S. Kovaliovo teisių pažeidimų nerado.

Lagerio vadovybės spaudimas atslūgo, tačiau neilgam – S. Kovaliovas vėl buvo apkaltintas nebūtais dalykais, o jo teisės ir vėl imta pažeidinėti. Penktųjų S. Kovaliovo suėmimo metinių proga jo sūnus paskelbė kreipimąsi, kuriame teigė, jog S. Kovaliovas prarado laisvę dėl to, kad sugebėjo ginti savo ir kitų laisvę ir kad jokiems lagerio prižiūrėtojams nepavyks atimti iš S. Kovaliovo pagrindinės jo laisvės – vidaus laisvės¹¹². Kreipimėsi I. Kovaliovas konstatavo faktą, kad nors S. Kovaliovas ir yra nelaisvėje, tačiau jis tebėra pavojingas sovietų valdžiai („pavojingas kiekvienas jo žodis“)¹¹³. Laiškas baigėsi raginiu prisiminti S. Kovaliovą.

Tarp politinių kalinių lietuvių procentas buvo neproporcingai didelis. Daugelis jų (tarp jų P. Plumpa ir A. Terleckas) pažinojo S. Kovaliovą arba žinojo apie „lietuviškąjį“ jo politinės bylos epizodą bei jo paramą lietuvių disidentams. S. Kovaliovas P. Plumpą pažinojo dar iš „LKB kronikos“ laikų, o su A. Terlecku, kuris labai padėjo jo šeimai, draugams bei aktyviai reiškėsi jo teismo dienomis, susipažino tik lageryje. A. Terleckas savo prisiminimuose rašė, kad S. Kovaliovas buvo „visų pripažintas autoritetas, su juo buvo lengva bendrauti“¹¹⁴. Lagerių vadovybė visuomet stengėsi apsunkinti politinių kalinių tarpusavio bendravimą; viena iš priežasčių buvo ta, kad susitikę politiniai kaliniai dalijosi nepalankia valdžiai informacija apie žmogaus teisių pažeidimo faktus, kuri vėliau pasiekdavo savilaidos leidinius.

S. Kovaliovas kartu su P. Plumpa bei dar keliais disidentais parašė ir paskelbė „Laišką Vakarams“¹¹⁵. Laiške kritikuojamas sovietų režimas, atsainus bei nepakankamai griežtas Vakarų požiūris į žmogaus teisių ir laisvių problemas Sovietų Sąjungoje. Laiško autoriai Vakarams siūlė rinktis – arba pataikauti SSRS nekeliant žmogaus teisių problemų dialoge su sovietais dėl savo gerovės, arba parodyti principingą, moralės normomis pagrįstą poziciją¹¹⁶. Tokie deklaratyvus pobūdžio laiškai realių rezultatų retai kada duodavo, tačiau politiniams kaliniam tai buvo gera proga priminti žmogaus teisių problemas ir politinių kalinių egzistavimo Sovietų Sąjungoje faktą.

Lietuviai labai vertino S. Kovaliovo auką. „LKB kronikoje“ kiekvieno numerio skyrelyje „Lietuvi, atmink, kad jie neša nelaisvės pančius, kad galėtum laisvai tikėti ir gyventi“ buvo minima S. Kovaliovo pavardė. Šitoks jo pavardės paminėjimas „LKB kronikos“ puslapiuose turėjo ne tik informacinę funkciją; tai buvo moralinio solidarumo ir lietuvių tautos dėkingumo išraiška.

Iš kalėjimo S. Kovaliovas buvo paleistas 1981 m. gruodžio 27 d. ir iškart išsiųstas į tremtį Magadano srityje. Čia dalyvauti žmogaus teisių judėjime S. Kovaliovas neturėjo praktiškai jokių galimybių. Jam išėjus į laisvę disidentinis judėjimas Sovietų Sąjungoje pamažu pradėjo silpnėti – didžioji disidentų dalis buvo priversta atsisakyti savo veiklos (jie arba buvo suimti, arba emigravę, arba turėjo laikinai pasitraukti iš disidentinės veiklos). Laisvėje Inicijatyvinės grupės narių nebeliko. Taigi ir didesniuose miestuose veikę disidentai prarado galimybę veikti; ką jau kalbėti apie S. Kovaliovą, kuris gyvendamas toli nuo centro vargu ar galėjo kaip nors pasireikšti. Duomenų apie S. Kovaliovo tremties laikotarpį nėra išlikę, todėl ką nors daugiau apie tai pasakyti negalima.

Veikla pertvarkos metais. Praleidęs trejus metus Magadano srityje S. Kovaliovas negalėjo

grįžti į Maskvą, kur gyveno jo šeima. Pagal galiojusią SSRS praktiką politinių kalinių bei tremtinių gyvenimas po bausmės atlikimo buvo saugumo ir valdžios komplikuojamas – jiems buvo apsunkinama galimybė grįžti į didžiuosius Sovietų Sąjungos arba savo gimtuosius miestus. S. Kovaliovas netapo išimtimi – 1985 m. jis turėjo apsigyventi Kalinine. Tačiau ir čia valdžia mėgino apsunkinti jo gyvenimą – kaltino tariamais pasų režimo pažeidimais, trukdė įsidarbinti¹¹⁷. Valdžia toliau jam keršijo ir kaip įmanydama stengėsi priminti, kad jis yra stebimas ir negalės laisvai gyventi.

Michailui Gorbačiovui pradėjus vadinajamą pertvarkos politiką bendra politinė padėtis Sovietų Sąjungoje labai pasikeitė (ypač lyginant ją su Jurijaus Andropovo valdymo metais). Įvyko pokyčių disidentiniame ir žmogaus teisių judėjime. Dar prieš tai, devintojo dešimtmečio pradžioje, disidentinis judėjimas iš esmės buvo visiškai dezintegruotas sovietų saugumo: „Kronika“ – pagrindinis disidentų leidinys – buvo uždaryta, suimta didžioji disidentų ir kovotojų dėl žmogaus teisių dalis, o tie, kurie nebuvo suimti, arba emigravo į Vakarus, arba buvo išję į gilų po grindį. Pertvarkos metais daugelis jų grįžo į politinį ir visuomeninį gyvenimą.

S. Kovaliovui 1987 m. buvo leista grįžti į Maskvą, ten jis iš karto įsitraukė į visuomeninę ir politinę veiklą. Iš Gorkio grįžęs A. Sacharovas pertvarkos metais tapo pačios liberaliausios Rusijos demokratų krypties atstovu – būtent prie A. Sacharovo vadovaujamų demokratų ir prisijungė S. Kovaliovas.

Kartu su A. Sacharovu jis 1989 m. sausio mėn. dalyvavo judėjimo „Memorialas“ steigiamojoje konferencijoje¹¹⁸. Buvo suformuluoti judėjimo tikslai ir siekiai, kurių iš esmės ir iš principo laikomasi iki šiol. 1990 m. S. Kovaliovas tapo vienu iš „Memorialo“ pirmininkų. Dar 1989 m. jis tapo Maskvos Helsinkio grupės nariu¹¹⁹. Jis ir dabar tebėra šios organizacijos narys.

Radikalūs procesai, vykę Sovietų Sąjungos pakraščiuose – nepriklausomybės reikalavimai sąjunginėse respublikose – dažnai susilaukdamo atsargaus netgi Rusijos demokratų vertinimo. S. Kovaliovas buvo griežtas komunistinio režimo kritikas ir siekė kuo greitesnių permainų šalies vidaus gyvenime – platesnės demokratizacijos, tautų apsisprendimo teisių ir laisvių įgyvendinimo. Todėl jam šie procesai atrodė savaime suprantami ir nediskutuotini.

S. Kovaliovas negalėjo nepastebėti Sąjūdžio laikų įvykių ir Lietuvos kelio į nepriklausomybę. 1990 m. kovo 11 d. jis dalyvavo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo posėdyje ir pasakė kalbą. Savo kalboje S. Kovaliovas pasidžiaugė, kad gali būti su lietuviais tokią akimirką, kai „pergyvenamas bendras stebuklas“¹²⁰ (Lietuvos valstybės atkūrimas). Jis teigė, jog kiekvienas žmogus turi jausti atsakomybę už savo tautos padarytas nuodėmes. Čia jis pirmą kartą savo ir visų vardu atsiprašė lietuvių tautos už padarytas lietuviams skriaudas¹²¹. Tame pačiame posėdyje iš esmės buvo priimtas sprendimas dėl S. Kovaliovo reabilitavimo.

IŠVADOS

S. Kovaliovas, 1968 m. įsitraukęs į disidentinių judėjimą, po metų tapo vienu aktyviausių Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinės grupės narių. Tai buvo pirmoji Sovietų Sąjungoje žmogaus teisių judėjimo organizacija, kuri deklaravo pagrindinį siekį – kovą dėl žmogaus teisių. Ji davė impulsą kitoms Sovietų Sąjungos žmogaus teisių gynimo organizacijoms. S. Kovaliovas tiesiogiai prisidėjo prie keliolikos Iniciatyvinės grupės kreipimūsi parengimo ir perdavimo į Vakarų. Veikla Iniciatyvinėje grupėje buvo vienas svarbiausių S. Kovaliovo disidentinės veiklos epizodų.

1974 m. gegužės mėn. S. Kovaliovas kartu su T. Velikanova ir T. Chodorovič ėmėsi atgaivinti „Kronikos“ leidimą ir platinimą.

Iki jų dar niekas nebuvo išdrįsęs atvirai pasiskelbti, kad imasi vadovauti leidiniui, kurį valdžia traktavo kaip „antisovietinį“ bei „antivalstybinį“. „Kronikos“ atgaivinimas suteikė naują impulsą disidentiniam judėjimui Sovietų Sąjungoje. Tai buvo iššūkis saugumo atstovams, kurie manė, kad „Kronika“ galutinai sužlugdyta. „Kronikos“ atgaivinimas buvo didelis S. Kovaliovo ir jo bendražygių nuopelnas, nes buvo atgaivintas leidinys, kurį disidentai laikė svarbiausiu kovos dėl žmogaus teisių instrumentu. Vėl atsirado galimybė supažindinti Sovietų Sąjungos gyventojus ir Vakarų visuomenę su žmogaus teisių pažeidimo atvejais SSRS. Atgaivinta „Kronika“ sėkmingai funkcionavo ir po S. Kovaliovo suėmimo iki pat 1982 m. pabaigos.

S. Kovaliovas kartu su A. Sacharovu inicijavo pirmosios Sovietų Sąjungoje politinių kalinių dienos minėjimą 1974 m. spalio 30 d. Jų iniciatyva užsienio korespondentams buvo surengta spaudos konferencija apie žmogaus teisių padėtį ir politinių kalinių problemą SSRS. Nors politinių kalinių dienos minėjimas (tapęs tradiciniu tarp sovietinių politinių kalinių) buvo neoficialus, tačiau tą dieną jie galėjo priminti visam pasauliui apie savo egzistavimą. Dabartinėje Rusijoje spalio 30-oji tradiciškai laikoma politinių kalinių diena. Šis faktas svarbus ne vien tuo, kad buvo oficialiai įtvirtintas politinių kalinių dienos minėjimas, bet ir tuo, kad S. Kovaliovas minėjimą surengė kartu su A. Sacharovu.

Reikšmingą vaidmenį S. Kovaliovas atliko formuojantis lietuvių ir Rusijos disidentų santykiams bei juos plėtojant. Visų pirma, su jo pagalba „LKB kronika“ ir kita lietuviška medžiaga patekdavo į Vakarų. Jo iniciatyva „Kronikoje“ pradėta spausdinti informaciją iš „LKB kronikos“ apie Lietuvos tikinčiųjų teisių pažeidimus. S. Kovaliovo pastangomis „LKB kronikos“ medžiaga tapo prieinama ne tik Lietuvos gyventojams, bet ir Vakarų bei Sovietų Sąjungos skaitytojams. S. Kovaliovas buvo geriausiai iš Rusijos disidentų

susipažinęs su lietuvių disidentais. Per jį Lietuvos disidentai susipažindavo su kitais Maskvos disidentais, todėl netgi suėmus S. Kovaliovą lietuvių ir rusų disidentų ryšiai nenutrūko; priešingai, kaip parodė ateities įvykių raida, jie dar labiau sustiprėjo.

S. Kovaliovo teismas prikaustė daugelio žmonių dėmesį tiek Vilniuje, tiek Vakaruose. Tam buvo kelios priežastys: visų pirma tai, kad S. Kovaliovo teismo dienomis Vilniuje buvo A. Sacharovas, nors jam kaip tik tuo metu turėjo būti įteikta Nobelio taikos premija. Antra, lietuvių dėmesį patraukė tas faktas, kad teisiamųjų suole už paramą „LKB kronikai“ sėdėjo rusas. S. Kovaliovas ir atvykusieji jį palaikyti įrodė, kad Sovietų Sąjungoje yra rusų, kuriems suprantamos ir artimos daugelis lietuvių problemų.

Nuorodos

¹ V. Spengla, *Bažnyčia, „LKB kronika“ ir KGB voratinklis*, Vilnius, 2001.

² S. Kovaliovo baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, 30 t.

³ С. Ковалёв, *Диссидент (из рукописи книги С. А. Ковалева)*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. gegužės 31 d.], <http://www.hrights.ru/text/b20/Chapter1-2.htm>.

⁴ A. Terleckas, „Tokius prisimenu Andrejų Sacharovą, Sergejų Kovaliovą ir kitus Maskvos disidentus“, *Literatūra ir menas*, 1997, rugpjūčio 23, rugsėjo 6, 13, 20.

⁵ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, 2006 m. vasario 23 d.

⁶ Ibid., p. 3.

⁷ С. Ковалёв, op. cit.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Протокол допроса обвиняемого Красина Виктора Александровича. 18 января 1973 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 11, l. 174.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., t. 16, l. 51.

¹⁴ *Вольное слово. Документы по делу Монигу Плюща*, Frankfurt am Main, 1974, c. 43–46.

S. Kovaliovo suėmimas, tardymas ir teismas suartino lietuvių ir rusų disidentus. Senieji ryšiai tarp katalikiškojo judėjimo atstovų ir Maskvos disidentų dar labiau sustiprėjo.

S. Kovaliovas iki šių dienų aktyviai dalyvauja Rusijos žmogaus teisių judėjime. Jo veikla sovietiniais metais, kalėjime ir tremtyje bei principinga pozicija Čėčėnijos karo metu pelnytai iškelia jį į Rusijos žmogaus teisių judėjimo lyderio pozicijas. Šiuo metu jo prioritėtinė veiklos sritis yra pilietinių teisių išsaugojimas vis labiau į autoritarinį valdymą kryptančioje Rusijoje. S. Kovaliovo veiklos pagrindas buvo ir yra tokios sąvokos kaip „žmogaus padarumas“, „moralė“, „tiesa“ ir „demokratija“, todėl jo patirtis ir keturis dešimtmečius trunkanti veikla tebėra aktuali iki šiol.

¹⁵ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Вильнюс–Москва, 1992, c. 215.

¹⁶ *Вольное слово...*, c. 43.

¹⁷ Ibid., c. 67.

¹⁸ Ibid., c. 68.

¹⁹ Ibid., c. 69.

²⁰ Л. Алексеева, op. cit., c. 234.

²¹ Заявление Инициативной группы по защите прав человека в СССР. Сентябрь 1973 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 23, l. 259–260.

²² Л. Алексеева, op. cit., c. 235.

²³ Заявление Инициативной группы по защите прав человека в СССР. Сентябрь 1973 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 23, l. 259–260.

²⁴ Ibid., l. 261.

²⁵ С. Ковалёв, op. cit.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ *Хроника текущих событий*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>.

²⁹ *Хроника текущих событий*, Nr. 28, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC28-0.htm>.

³⁰ Заявление иностранным журналистам. 7 мая 1974 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 23, l. 272.

- ³¹ *Хроника текущих событий*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>.
- ³² Ibid.
- ³³ Заявление. 30 октября 1974 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 20, л. 164.
- ³⁴ А. Сахаров, *Воспоминания*, Нью-Йорк, 1990, с. 573.
- ³⁵ Заявление. 30 октября 1974 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 20, л. 164.
- ³⁶ 30-е октября. 30 октября 1974 г., *ibid.*, т. 24, л. 170–172.
- ³⁷ Ibid., л. 170.
- ³⁸ Ibid., л. 171.
- ³⁹ Обращение. 27 декабря 1974 г., *ibid.*, т. 23, л. 278.
- ⁴⁰ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 14.
- ⁴¹ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 1.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ С. Ковалёв, *op. cit.*
- ⁴⁴ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 1.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ С. Ковалёв, *op. cit.*
- ⁴⁷ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 2.
- ⁴⁸ „Lietuvoje minimas Sergejus Kovaliovas“, *Mokslo Lietuva*, 2004, lapkričio 18, p. 12.
- ⁴⁹ Ibid., p. 11.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 3.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ С. Ковалёв, *op. cit.*
- ⁵⁶ „Sergejus Kovaliovas Lietuvoje“, *Naujoji Romuva*, 1997, Nr. 7–8, p. 85.
- ⁵⁷ „Teismo procesas, kuris įeis į istoriją“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 23, p. 16.
- ⁵⁸ Ibid., p. 16.
- ⁵⁹ Kauno kurijoje vyko susitikimas su Sergejumi Kovaliovu, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. kovo 22 d.], <http://kaunas.lcn.lt/naujienos/343>.
- ⁶⁰ Обвинительное заключение по уголовному делу № 423 по обвинению Ковалева Сергея Адамовича в совершение преступления, предусмотренного частью I, ст. 70 УК РСФСР, ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 1.
- ⁶¹ Ibid., л. 2.
- ⁶² Протокол допроса обвиняемого. 28 декабря 1974 г., *ibid.*, т. 1, л. 193 а. р.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ Протокол допроса обвиняемого. 24 марта 1975 г., *ibid.*, л. 267.
- ⁶⁵ „Teismo procesas, kuris įeis į istoriją“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 23, p. 16.
- ⁶⁶ Протокол судебного заседания, ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 146.
- ⁶⁷ Ibid., л. 148.
- ⁶⁸ Ibid.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, Chicago, 1976, т. 3, p. 264.
- ⁷² Протокол судебного заседания. 9–12 декабря 1975 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 182.
- ⁷³ Ibid.
- ⁷⁴ Заявление в Верховный суд Лит. ССР от подсудимого Ковалева С. А. 10 декабря 1975 г., *ibid.*, л. 186.
- ⁷⁵ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 267.
- ⁷⁶ Протокол судебного заседания. 9–12 декабря 1975 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 189.
- ⁷⁷ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 268.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid., p. 270.
- ⁸⁰ Ibid., p. 271.
- ⁸¹ „Sergejus Kovaliovas Lietuvoje“, *Naujoji Romuva*, 1997, Nr. 7–8, p. 85.
- ⁸² *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, Chicago, 1975, т. 2, p. 357.
- ⁸³ A. Terleckas, *op. cit.*, p. 12.
- ⁸⁴ Ibid.
- ⁸⁵ Ibid.
- ⁸⁶ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 272.
- ⁸⁷ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 14.
- ⁸⁸ „Lietuvoje minimas Sergejus Kovaliovas“, *ibid.*, lapkričio 18, p. 12.
- ⁸⁹ Ibid.
- ⁹⁰ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *ibid.*, gruodžio 2, p. 15.
- ⁹¹ Телеграмма, ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 100.
- ⁹² „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 15.
- ⁹³ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 273.

- ⁹⁴ A. Terleckas, op. cit.
- ⁹⁵ Ibid.
- ⁹⁶ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslas Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 15.
- ⁹⁷ A. Сахаров, op. cit., c. 608.
- ⁹⁸ *Perspektyvos. Lietuvos pagrindinio periodinio leidinio 1978–1981 metai*, sud. P. Vaitkūnas, Vilnius, 2005, p. 496.
- ⁹⁹ Л. Алексеева, op. cit. c. 49.
- ¹⁰⁰ Ibid.
- ¹⁰¹ *Хроника текущих событий*, Nr. 41, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC41-0.htm>.
- ¹⁰² *Хроника текущих событий*, Nr. 45, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC45-0.htm>.
- ¹⁰³ *Хроника текущих событий*, Nr. 49, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC49-0.htm>.
- ¹⁰⁴ Ibid.
- ¹⁰⁵ *Хроника текущих событий*, Nr. 52, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC52-0.htm>.
- ¹⁰⁶ *Хроника текущих событий*, Nr. 53, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC53-0.htm>.
- ¹⁰⁷ Ibid.
- ¹⁰⁸ Ibid.
- ¹⁰⁹ Ibid.
- ¹¹⁰ Ibid.
- ¹¹¹ *Хроника текущих событий*, Nr. 54, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC54-0.htm>.
- ¹¹² *Хроника текущих событий*, Nr. 55, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC55-0.htm>.
- ¹¹³ *Хроника текущих событий*, Nr. 54, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC54-0.htm>.
- ¹¹⁴ A. Terleckas, op. cit.
- ¹¹⁵ *Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pagrindis. Kalba dokumentai*, sud. A. Liekis, Vilnius, 1993, p. 525–526.
- ¹¹⁶ Ibid., p. 525.
- ¹¹⁷ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, Chicago, 1987, t. 8, p. 415–416.
- ¹¹⁸ В. Иофе, *Границы смысла: Статьи. Выступления. Эссе*, Санкт-Петербург, 2002, c. 49.
- ¹¹⁹ Биография Сергея Адамовича Ковалева, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. balandžio 16 d.], <http://www.hro.org/editions/kovalev/biokov.htm>.
- ¹²⁰ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos trečiojo posėdžio stenograma. 1990 m. kovo 11 d., interaktyvus [žiūrėta 2006 m. balandžio 4 d.], http://www.lrs.lt/datos/kovo11/st_03.htm.
- ¹²¹ Ibid.

Gauta 2007 03 13
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
Vilnius

Sergejus Tichomirovas

SERGEI KOVALIOV'S ACTIVITIES IN THE DISSIDENT MOVEMENT AND HIS TIES WITH LITHUANIA

Summary

Sergei Kovaliov, who joined the dissident movement in 1968, a year later became one of the most active members of the Initiative Group, the first organisation of the movement for human rights in the Soviet Union. He participated directly in writing and sending to the West several addresses by the Initiative Group. His activities in the organisation were an important page in his life.

In May 1974, Kovaliov, together with Tatyana Velikanova and Tatyana Chodorovitch, revived the publication and dissemination of the *Chronicle*. This publication was treated by the Soviet authorities as “anti-Soviet” and “anti-State”. The contribution of Kovaliov and his associates to the revival of the *Chronicle* was very important, as it was considered the main instrument in the hands of the dissidents in their struggle for human rights. It gave an opportunity to inform people in the Soviet Union and the West about cases of violations of human rights. The revived *Chronicle* continued to be published after Kovaliov's arrest, until the end of 1982.

Together with Andrei Sakharov, Kovaliov initiated the commemoration of Political Prisoners' Day in the Soviet Union, on 30 October 1974. On their initiative a press conference was held for foreign correspondents about the state of human rights and the issue of political prisoners in the Soviet Union. Later, Soviet political prisoners commemorated this day, although unofficially. On that day they could remind the world about their existen-

ce. Traditionally, in present-day Russia, 30 October is considered Political Prisoners' Day.

Kovaliov played a very important role in the relations between Lithuanian and Russian dissidents. Firstly, *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania* and other publications from Lithuania found their way to the West with his help. On his initiative, material about cases of abuses of human rights from the Lithuanian *Chronicle* was printed in the Russian *Chronicle*. In this way, articles from *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania* became available, with Kovaliov's help, to readers in the West and the Soviet Union. Kovaliov was the strongest link in the chain between the Lithuanian and other Russian dissidents, as he was well acquainted with the former.

Kovaliov's trial attracted many people's attention, both in Vilnius and the West. Firstly, Sakharov was in Vilnius at that time, although he was to receive the Nobel Peace Prize. Secondly, the attention of many Lithuanians was attracted by the fact that a Russian was on trial for his support for *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania*. Kovaliov and his supporters who came to Vilnius proved that there were Russians in the Soviet Union who could understand the problems of the Lithuanians.

Kovaliov's arrest, interrogation and trial brought closer Lithuanian and Russian dissidents, and old ties between members of the Catholic movement and Moscow dissidents became stronger.